

ความสังเวช : ปัจจัยแห่งการเปลี่ยนแปลงชีวิตสู่ความหลุดพ้นในคัมภีร์
พระพุทธานุสาเถรวาท
SAMVEGA: A Factor of Life Transformation towards Liberation
in Theravada Buddhist Scriptures

ทวีศักดิ์ พัดพาดี^๑
Tawesak Pudpadee

Received: October 18, 2023

Revised: August 29, 2024

Accepted: August 30, 2024

บทคัดย่อ

บทความวิจัยเรื่องความสังเวช : ปัจจัยแห่งการเปลี่ยนแปลงชีวิตสู่ความหลุดพ้นในคัมภีร์พระพุทธานุสาเถรวาท มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาความสังเวชในคัมภีร์พระพุทธานุสาเถรวาท ๒) เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างความสังเวชกับหลักธรรมอื่นเพื่อความหลุดพ้นและ ๓) เพื่อวิเคราะห์ความสังเวชที่เป็นปัจจัยแห่งการเปลี่ยนแปลงชีวิตสู่ความหลุดพ้นในคัมภีร์พระพุทธานุสาเถรวาท ระเบียบวิธีวิจัยเป็นการวิจัยเชิงเอกสารโดยศึกษาจากพระไตรปิฎกและอรรถกถาพร้อมทั้งเอกสารที่เกี่ยวข้อง ผลการศึกษาวิจัยพบว่า ๑) ในคัมภีร์พระพุทธานุสาเถรวาท ความหมายของความสังเวชเพื่อความหลุดพ้นนั้น เป็นญาณที่เห็นภัยในวิภวสังสารพร้อมด้วยโศกตปเปหหรือความเกรงกลัวต่อบาป, ๒) ธรรมะอันเป็นเงื่อนไขสำคัญสำหรับการดับทุกข์คือโยนิโสมนสิการและศรัทธาในพระพุทธเจ้าว่าเป็นหลักธรรมพื้นฐานที่ส่งเสริมความสังเวชและทำให้เกิดความเพียร นอกจากนี้ การศึกษายังเผยให้เห็นถึงบทบาทของความสังเวชในการพัฒนาความสามารถทางจิตห้าประการหรืออินทรีย์ห้าอันเป็นขั้นตอนสำคัญในการพัฒนาชีวิตหรือการปฏิบัติธรรม, และ ๓) ในกระบวนการปฏิบัติธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎกนั้น ความสังเวชร่วมกับความศรัทธาในพระพุทธเจ้าทำหน้าที่เป็นตัวเชื่อมโยงการเปลี่ยนแปลงระหว่างวงจรการเกิดทุกข์กับเส้นทางเพื่อความดับทุกข์หรือเส้นทางโลกุตระ ความสังเวชทำหน้าที่เป็นพลังนำทางจากความรู้สึกเร่งด่วน สร้างแรงกระตุ้นการเปลี่ยนแปลงภายในจากความเพียรที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงชีวิตเพื่อความหลุดพ้น

คำสำคัญ : ความสังเวช, การเปลี่ยนแปลงชีวิต, ความหลุดพ้น

^๑ สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
Buddhist Studies, Graduate School, Mahachulalongkornrajavidyalaya University.
ptawesak@gmail.com

Abstract

This research aimed to: 1) Study Saṁvega in Theravada Buddhist Scriptures, 2) Examine the correlation between Saṁvega and various Dhamma principles for liberation, and 3) Analyze Saṁvega as a factor in life change towards liberation based on Theravada Buddhist scriptures. The study is a documentary research conducted by studying Tipitaka, commentaries and related documents. The research results were found as follows: 1) Saṁvega is characterized by an acute recognition of the peril inherent in the cyclic existence of Saṁvega (the endless cycle of birth, death, and rebirth), complemented by "Ottappa," or the fear of moral transgressions .2) The research emphasizes the essential significance of Yonisomanasikāra (reasoned attention) and Saddhā (a sense of trust or confidence) in the Buddha as fundamental Dhamma principles that foster the cultivation of Saṁvega and subsequently Viriya (the energy or effort to persist in doing good and overcoming challenges). Moreover, the study reveals Saṁvega's role in developing Indriya (mental faculties) as a pivotal step in Dhamma practice, promoting the cultivation of Samādhi (concentration). 3) Functioning as the crucial link in transformation between the nature of Dukkha experienced in mundane existence and the enlightened pathway, Saṁvega, together with Saddhā in the Buddha, acts as a guiding force, inspiring internal changes that lead to life transformation for liberation.

Keywords: Saṁvega in Theravada Buddhism; life transformation; liberation



๑. บทนำ

ธรรมะในพระพุทธศาสนาเป็นเรื่องว่าด้วยธรรมชาติของชีวิตมนุษย์ โดยหลักคำสอนของพระพุทธเจ้ามุ่งเน้นเพื่อการดับทุกข์ หรือเพื่อความหลุดพ้นจากความทุกข์ คำสอนของพระพุทธองค์ถูกรวบรวมและรักษาสืบทอดกันมาในคัมภีร์ขนาดใหญ่ที่เรียกว่าพระไตรปิฎก ชาวพุทธจะต้องปฏิบัติตามคำสอนให้ถูกต้องเพื่อให้ได้รับประโยชน์จากพระพุทธศาสนามากที่สุดจึงจำเป็นต้องมีความเข้าใจธรรมะที่ถูกถ่ายทอดและปรากฏในพระไตรปิฎก ซึ่งพระพุทธพจน์เป็นคุณอันลึกซึ้ง ผู้มีปัญญาทราวม ผู้ที่มีได้สัมผัสกุศลสมภารไว้ ย่อมหยั่งรู้ได้ยากและจะพึงหาที่พึงมิได้ เปรียบเหมือนมหาสมุทรที่สัต์ว่เล็กๆ มีกระต่าย เป็นต้นหยั่งถึงได้ยาก^๒ ภาษาที่บันทึกในพระไตรปิฎกเป็นภาษาเขียนมีความคงทนยั่งยืนและแน่ชัด ขณะที่ความเข้าใจในสังคมมนุษย์ที่ใช้กันโดยทั่วไปมักเป็นภาษาพูดในระดับที่นำเอาความคิดความเชื่อที่มีอยู่ในสังคมขณะนั้นมาใช้ในการทำความเข้าใจ อาทิคำศัพท์ว่า “สังเวช” ที่สื่อสารทั่วไป เมื่อฟังดูแล้วเหมือนเป็นเรื่องอกุศลทั้งที่คำนี้มีปรากฏเป็นบาลีในพระไตรปิฎกในหลายบริบท ซึ่งน่าจะเป็นเรื่องที่มีความหมายทางกุศลในหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า การไม่เข้าใจความหมายที่ถูกต้องเป็นอุปสรรคในการเข้าถึงธรรมของพระองค์

เมื่อกล่าวถึงสังเวชในภาษาไทยความหมายคำว่า “สังเวช” ในการค้นคว้าคำนี้ในพจนานุกรม^๓ ปีร.ศ.๑๑๐ (พ.ศ.๒๔๓๔) ไม่พบคำว่าสังเวช และที่ปรากฏในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน^๔ มีเพียงคำแปลของคำว่าสังเวชะ และ สังเวช ว่า ความสลด [ป,ส]ต่อมาพบในฉบับหลังๆ มีคำแปลไว้ว่าเป็นคำกริยา แปลว่า รู้สึกเศร้าสลดหดหู่ต่อผู้ที่ได้รับทุกขเวทนา หรือต้องตายไปหรือสลดหดหู่ต่อผู้ที่ตนเคารพนับถือซึ่งประพฤติดนไม่เหมาะสมเป็นต้น เช่น เห็นผู้คนประสบอุบัติเหตุเครื่องบินตกแล้วสังเวช พอรู้ข่าวว่าญาติผู้ใหญ่ของตนพัวพันคดีฉ้อราษฎร์บังหลวงก็สังเวช เป็นต้น^๕

ย้อนกลับไปเมื่อกว่า ๒๖๐๐ ปี เจ้าชายสิทธัตถะเสด็จประพาสอุทยานพบเทวทูต ๓ คือ คนแก่ คนเจ็บ และคนตาย ทำให้เกิดความสังเวช ต่อมาได้พบเทวทูตที่ ๔ คือ บรรพชิต เมื่อ

^๒ วิ.มหา.อ.(ไทย) ๑/-/๓๓.

^๓ คณะเจ้าพนักงานในกรมศึกษาธิการ, พจนานุกรม : ลำดับแลแปลศัพท์ที่ใช้ในหนังสือไทย (พระนคร:ศึกษาพิมพ์การ ร.ศ.๑๑๐) : ไม่ระบุหน้า.

^๔ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๕๓), หน้า ๘๙๒.

^๕ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์ จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๖), หน้า ๑๒๐๑.

รวมบรรพชิตด้วยเรียกว่า นิमित ๔^๖ จึงทำให้เกิดออกผนวชเพื่อหาหนทางแห่งการหลุดพ้นจากความทุกข์ แม้เมื่อพระพุทธศาสนายุคกลางไปได้ราว ๆ ๓๐๐ ปี ยุคพระเจ้าอโศก พระองค์ได้ทรงทำการปราบแคว้นกสิงคละ ในคราวนี้ต้องฆ่าฟันผู้คนมาก เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ยากเป็นอย่างยิ่ง จนพระเจ้าอโศกทรงสลดพระราชหฤทัย เกิดความสังเวช ถึงกลับเกิดวิฤตทางจิตวิทยาขึ้น และพยายามหาหนทางเพื่อการหลุดพ้น จึงทรงหันมาสมาทานพุทธศาสนา ซึ่งกำลังแพร่ขยายออกในแคว้นมคธของพระองค์^๗ ความสังเวชน่าจะเป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้เจ้าชายสิทธัตถะ หรือพระเจ้าอโศก เปลี่ยนมุมมอง ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในชีวิตได้ ความสังเวชนี้เป็นคนละความหมายที่เป็นไปในทางอภิปรัชญาตามที่ใช้ในภาษาไทย แต่เป็นเรื่องในทางกุศล

ในปัจจุบัน ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท ชีวิตประจำวันของชาวพุทธที่สวดมนต์ทำวัตรเช้าจะพบบทสวดมนต์ที่โบราณจารย์แต่งไว้คือ “สังเวคปริกิตตนปาฐะ” กล่าวหาว่า ขาดใจ ทุกข์ แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์ ชะราปี ทุกข์ แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์ มะระณัมปี ทุกข์ แม้ความตายก็เป็นทุกข์ โสกะปริเทวะทุกขะ โทมะนัสสุปายาสาปี ทุกข์ แม้ความเศร้าโศก ความร่ำไรรำพัน ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ ความคับแค้นใจก็เป็นทุกข์ ฯ^๘ เป็นการแสดงทุกข์ใน เบญจขันธ์เพื่อให้เกิดความสังเวช นอกจากนั้นแล้ว ในงานศพนอกจากพิธีบำเพ็ญกุศลสวดพระอภิธรรมแล้วยังมีการกล่าว “สังเวคถา” เป็นถ้อยคำแสดงความสลดใจให้เกิดความสังเวชคือเราเตือนสำนึก^๙

คำว่า “สังเวช” ในภาษาบาลีใช้คำว่า สัเวค (สังเวค) มีการกล่าวถึงในพระไตรปิฎกไว้หลายแห่ง ในบริบทที่แตกต่างกันไป อาทิ ๑.“สัเวโค จ สัเวชนิเยสุ ฐาเนสุ”^{๑๐} ความว่า ความสลดใจในที่ที่ควรสลดใจ^{๑๑}, ๒.“สัเวโค อุปปชชติ”^{๑๒} ความว่า ความสังเวชย่อมเกิดขึ้น^{๑๓} และ ๓.สัเวโคติ ขาติญญ ชราญญ พยาธิญญ มรณญญ ^{๑๔} ความว่า ความสลดใจ ได้แก่ ญาณที่เห็นชาติ โดยความเป็นภัย ญาณ ที่เห็นชราโดยความเป็นภัย ญาณที่เห็นพยาธิโดยความเป็นภัย ญาณที่

^๖ ชุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๖/๗๒๐.

^๗ ส.ศิริรักษ์, **ความเข้าใจในเรื่องพระเจ้าอโศกและอโศกาทาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๓.

^๘ สถาบันวิปัสสนาธุระ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **คู่มือสวดมนต์แปลและเจริญวิปัสสนากรรมฐาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (นนทบุรี: นิตยธรรมการพิมพ์, ๒๕๖๑), หน้า ๗-๘.

^๙ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๙), หน้า ๔๒๔.

^{๑๐} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๐๔/๑๙๓.

^{๑๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๘.

^{๑๒} ชุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๐๑/๒๓๙.

^{๑๓} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๐๑/๓๒๘.

^{๑๔} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๓๗๖/๓๐๖.



เห็นมรรณะโดยความเป็นภัย^{๑๕} เป็นต้น จากข้อความข้างต้นในบางบริบทแม้ในภาษาไทยใช้คำว่า สลดใจ และไม่น่ามีความหมายในเชิงอกุศล ถ้าเป็นอย่างนั้นคงไม่มีข้อความ ในอรรถกถาโมรณปุรณิ เทวทูตสูตรที่กล่าวว่าพระโพธิสัตว์ทุกองค์ เห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตายและนักบวชเท่านั้น ก็ถึงความสังเวชแล้วออกบวช^{๑๖} จะเห็นได้ว่าความสังเวชมีความสำคัญ นอกจากนั้น “สังเวช” ยังมีอรรถาภิธาน หรือ ปัญญา ดังนั้นความสังเวชเป็นสิ่งที่ควรจะศึกษาอย่างยิ่ง เพราะปัญญาเป็นเรื่องสำคัญในการหลุดพ้นจากความทุกข์ในพระพุทธศาสนา ความสังเวชในความหมายที่ใช้ในพระไตรปิฎกมีความหมายกว้างขวางควรที่จะทำความเข้าใจธรรมนี้ให้ถ่องแท้

จากที่กล่าวมาข้างต้น ผู้วิจัยเห็นว่า “สังเวช” สำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงเห็นได้จากความสังเวชผลักดันให้เจ้าชายสิทธัตถะออกผนวชเพื่อหาหนทางพ้นทุกข์ พระเจ้าอโศกทรงหันมานับถือพุทธศาสนาเพราะต้องการหลุดพ้นจากความทุกข์ ความสังเวชเป็นสิ่งที่พูดถึงในบทสวดมนต์ทำวัตรเช้าเพื่อให้ระลึกถึงความสังเวช เป็นต้น ความสังเวชทำให้เห็นการเปลี่ยนแปลงทางความคิด หรือแนวคิดของบุคคลที่ทำให้พฤติกรรมเปลี่ยนแปลง และในพระไตรปิฎกกล่าวถึงความสังเวชเป็นญาณ เป็นปัญญาซึ่งน่าจะเพื่อหลุดพ้นจากความทุกข์

เมื่อมาตรวจสอบดูงานทางวิชาการ และความเข้าใจเกี่ยวกับธรรมที่ว่าด้วยความสังเวชไม่ค่อยพบว่ามีงานวิชาการ งานวิจัยอย่างแพร่หลายนัก เนื่องจากเหตุที่ไม่มีการศึกษาเชิงลึกว่าด้วยความสังเวช ตลอดจนในสังคมมีความคลาดเคลื่อนในความเข้าใจด้านความหมายทำให้ไม่ค่อยเห็นความสำคัญ ขณะเดียวกันปรากฏความสังเวชในพระไตรปิฎกและคัมภีร์เถรวาทอยู่เสมอและเมื่อได้ย่นค่านีัก็รู้ว่าเป็นเรื่องความรู้สึกในทางธรรม ในทางศาสนา มีอรรถกถาในหลายบริบทในพระไตรปิฎก ไม่น่าจำกัดอยู่ตามความหมายที่ผู้คนทั่วไปเข้าใจ คือ ความโศกเศร้า ความสมเพชเวทนา หากเข้าใจความหมายอันคลาดเคลื่อนเป็นมูลเหตุให้พระสัทธรรมเลอะเลือนถือเป็นภัยของพุทธศาสนา ลดทอนความสำคัญของความสังเวชลงก็จะเป็นอุปสรรคในการเข้าถึงธรรมะของพระพุทธเจ้า ธรรมะเพื่อหลุดพ้นจากความทุกข์

ด้วยความสำคัญและปัญหาที่กล่าวมาข้างต้นจึงเป็นเหตุให้ผู้วิจัยต้องการศึกษาเรื่องความสังเวช หลักธรรมที่มีความสัมพันธ์กับความสังเวชเพื่อหลุดพ้นจากความสังเวช โดยเฉพาะความสังเวชเป็นจุดพลิกผันหรืออีกนัยว่าเป็นปัจจัยที่ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงชีวิตเพื่อหลุดพ้น โดย ผู้วิจัยสนใจเน้นศึกษาจากพระไตรปิฎกและคัมภีร์เถรวาทที่เกี่ยวข้อง เพื่อความเข้าใจธรรมะของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ถ่องแท้ขึ้น.

^{๑๕} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๗๖/๓๔๒.

^{๑๖} อง.ติก.อ. (ไทย) ๒/๑๕/๑๗๔.

๒. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง “ความสังเวช : ปัจจัยแห่งการเปลี่ยนแปลงชีวิตสู่ความหลุดพ้นในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท” สำหรับวัตถุประสงค์ที่ต้องการนำเสนอในบทความนี้มี ๓ ข้อ คือ

- ๑). เพื่อศึกษาความสังเวชในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๒). เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างความสังเวชกับหลักธรรมอื่นเพื่อความหลุดพ้น
- ๓). เพื่อวิเคราะห์ความสังเวชในฐานะปัจจัยแห่งการเปลี่ยนแปลงชีวิตสู่ความหลุดพ้นในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๓. วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยเรื่อง “ความสังเวช : ปัจจัยแห่งการเปลี่ยนแปลงชีวิตสู่ความหลุดพ้นในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท” นี้ การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Study) โดยใช้วิธีการศึกษาดังนี้

๑. ศึกษาค้นคว้าข้อมูลส่วนใหญ่มาจาก คัมภีร์พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (พ.ศ.๒๕๓๙) และ บางส่วนมีการค้นหาเทียบเคียงกับคัมภีร์พระไตรปิฎก ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (พ.ศ.๒๕๐๐) ในส่วนคัมภีร์อรรถกถาใช้คัมภีร์อรรถกถา ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (พ.ศ.๒๕๕๖ เป็นต้นหรือตามวาระที่พิมพ์) คัมภีร์อริยมรรคดลสังคหะใช้ฉบับแปลเป็นไทยโดยพระคันธสาราภังค์ซึ่งรวมในเล่มเดียวกับคัมภีร์ปรมัตถทีปนี (พ.ศ. ๒๕๔๖) คัมภีร์อรรถกถามีหลายประเภทนอกจากอรรถกถาที่อธิบายพระไตรปิฎกโดยตรงแล้ว ยังมีปกรณ์วิเสสที่อธิบายพระไตรปิฎกโดยอ้อมซึ่งจัดเป็นคัมภีร์ระดับอรรถกถาด้วย ที่ใช้คือคัมภีร์วิสุทธิมรรค (พ.ศ. ๒๕๕๕) และคัมภีร์มิลินทปัญหา ฉบับของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (พ.ศ. ๒๕๕๙).

๒. ศึกษาค้นคว้าข้อมูลจากหนังสือ วารสาร บทความ วารสาร เอกสาร และสื่อออนไลน์ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาเถรวาท

๓. ศึกษาและรวบรวมข้อมูลจากแหล่งต่างๆ ข้างต้นและทำการวิเคราะห์ข้อมูล สรุปผลการวิจัย และจัดทำข้อเสนอแนะ

๔. ผลการวิจัย

ผลการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ ๑ ผลการวิจัยพบว่าในพระไตรปิฎกและอรรถกถาคำว่าสังเวชมีการใช้อย่างกว้างขวาง มีปรากฏให้เห็นในหลายบริบท ดังนั้นจึงไม่มีความหมายเพียงอย่างเดียวที่จะใช้ครอบคลุมความสังเวชได้ทั้งหมด ความสังเวชมีลักษณะเป็นภาวะจิต ภาวะจิตนั้นในบางสถานการณ์อาจปรากฏออกมาให้เห็นเป็นความรู้สึกแห่งความเร่งด่วน บางเหตุการณ์แสดงที่มาแห่งความสังเวช บางเหตุการณ์เกิดขึ้นมาพร้อมกับความสังเวช บางเหตุการณ์แสดงผลที่



เกิดขึ้นจากความสังเวช อาการที่ปรากฏนั้นเป็นปฏิกิริยาแห่งความตกใจ ความสะดุ้ง ความกลัว ความขนพองสยองเกล้า การเปลี่ยนแปลงแนวคิด การพยายามค้นหาคำตอบให้ชีวิต ความสำนึกผิด ความต้องการแสวงหาความหลุดพ้น ความสังเวชยังปรากฏเมื่อทำวิปัสสนาเพื่อเป็นแรงกระตุ้น ความสังเวชที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาจากการวิจัยขอสรุปมีความหมายดังนี้

๑. ความสังเวช เป็นภาวะจิตที่ถูกกระทบจากความกลัวอันตราย อาทิความกลัวจากสัตว์ร้าย จากอาวุธ เสียงฟ้าร้อง ฟ้าผ่า เสียงราชสีห์ เป็นต้น ในทางอภิธรรมถือเป็นโทสะเจตสิกเป็นความเกลียดชัง ความคิดประทุษร้าย ถือเป็นอกุศลเจตสิก^{๑๗} หากเป็นความเกลียดชัง ไม่รุนแรงเรียกว่า กลัว (Fear) แต่หากเป็นแบบรุนแรงเรียกว่า ก้าวร้าว (Aggressiveness)^{๑๘} ความกลัวเกิดขึ้นทั้งในสัตว์เดรัจฉานและมนุษย์ ความกลัวจากสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นภายนอก (ความกลัวจากวัตถุภายนอก) ถือว่าเป็นความสังเวชที่เป็นแรงพล่งของความกลัว แล้ว ตื่นภัย เกิดอาการสะดุ้งกลัวเป็นเองในทันทีเลย เป็นความเป็นไปจากการที่อายตนะหรืออวัยวะรับสัมผัสซึ่งเป็นเรื่องธรรมชาติมากกว่าการเรียนรู้ เรียกว่าสัญชาตญาณ ที่เกิดขึ้นเองโดยไม่มีเหตุผล เพื่อความอยู่รอด ถ้าจะเรียกว่าเป็นความสังเวชก็ไม่ใช่เป็นไปเพื่อความบรรลุธรรม

๒. ความสังเวช เป็นความกลัวต่อการทำบาปคือโอดตปปะ โอดตปปะอันมีลักษณะเห็นภัยอันมีโทษน่ากลัว^{๑๙} โอดตปปะในทางอภิธรรมคือความสะดุ้งกลัวต่อบาปเป็นโสภณเจตสิกเป็นเจตสิกฝ่ายดีงาม^{๒๐}

๓. ความสังเวช คือญาณพร้อมด้วยโอดตปปะ ความสังเวชเป็นความกลัวเกิดอาศัยวัตถุอันควรสังเวชมีชาติ เป็นต้น แต่โดยอรรถ คือญาณพร้อมด้วยโอดตปปะ^{๒๑} หรือความสังเวชเป็นญาณที่เห็นภัยในวัฏฏะสงสารพร้อมด้วยโอดตปปะหรือความเกรงกลัวต่อบาป ความสังเวชแบบนี้ถือว่าเป็นความสังเวชที่เกี่ยวข้องกับเป้าหมายของพระพุทธศาสนาเถรวาทคือเพื่อการหลุดพ้นจากเหตุการณ์ความสังเวชเป็นไปเพื่อการเปลี่ยนแปลงความเชื่อ ทศนคติ และการดำเนินชีวิต ความสังเวชที่เป็นญาณนี้เป็นธรรมะที่ช่วยระงับนิรวณได้ และเหตุการณ์ที่แสดงไว้นั้น ความสังเวชเป็นวิปัสสนา คือ ยิ่งทำมากยิ่งขึ้นได้มาก

๔. ธรรมสังเวช เป็นความสังเวชที่เกิดขึ้นจากการรู้แจ้งเห็นจริงในอนิจจัง ทุกขังและอนัตตา จากการศึกษาเมื่อพระอรหันต์เกิดความสังเวชก็จะใช้คำว่า ธรรมสังเวช เพราะพระ

^{๑๗} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๔๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พลีธัมม, ๒๕๖๒), หน้า ๒๗๙.

^{๑๘} Mingun Tipitakadara Sayadaw, **The Great Cronicles of Buddhas**, Vol. part 1, (Yangon: Ti Ni Publishing Centre, 1991), p. 244.

^{๑๙} ชู.อิติ.อ. (ไทย) ๔๒/๒๒๙.

^{๒๐} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า๒๗๙.

^{๒๑} ชู.อิติ.อ. (ไทย) ๓๗/๑๗๐.

อรหันต์หมดกิเลสแล้ว ธรรมสังเวชที่เกิดขึ้นเป็นไปในเพราะความเคารพในธรรม เห็นแจ้งตามความเป็นจริงสำหรับพระภิกษุปัญชาก็มีการใช้คำว่าธรรมสังเวชได้แต่เป็นความสังเวชในธรรมที่จิตเป็นคนละระดับกันกับพระอรหันต์

เหตุให้เกิดความสังเวชมักเป็นเหตุการณ์ที่เป็นวิกฤติต่างๆในชีวิต ทำให้ชีวิตไร้ความหมายไม่มีความสุข ความสังเวชเพื่อการบรรลุธรรมต้องอาศัยสังเวควัตถุหรือที่ตั้งแห่งความสังเวช นำมาใช้ในการพิจารณาเพื่อทำให้จิตเกิดสังเวช เป็นการทำให้จิตเกิดความเข้มข้นร่าเริง เพราะมีปัญหาและความเพียรอ่อนไป โดยการระลึกถึงสรรพสิ่งทั้งหลายที่เป็นทุกข์โดยจะต้องมีความเข้าใจถึงเหตุและปัจจัย ที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง ไม่เป็นอื่น โดยมีการกล่าวถึงวิธีการทำจิตให้ร่าเริงมีการกล่าวไว้ในอรรถกถาที่ขนิทาย มหาวรรค โพฆมังคปัพพณนา (พรรณนาหมวดโพฆมังค) มหาสติปัฏฐานสูตร

เรื่องอันเป็นที่ตั้งแห่งความสลด ๘ ประการ คือ ๑. ขาติ ๒. ขรา ๓. พยาธิ ๔. มรณะ ๕. ทุกข์ในอบาย ๖. ทุกข์ในอดีตมีวิภูฏะเป็นมูล ๗. ทุกข์ในอนาคตมีวิภูฏะเป็นมูล ๘. ทุกข์ในปัจจุบันมีการแสวงหาอาหารเป็นมูล อนึ่ง การทำความเลื่อมใสให้เกิด ด้วยมาระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย อันนี้ก็เรียกว่าการทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง.^{๒๒}

ความสังเวชเพื่อการบรรลุธรรมนั้นต้องเป็นญาณที่เห็นภัยในวัฏฏสงสารพร้อมด้วยความเกรงกลัวต่อบาปหรือโศตตปปะ

วัตถุประสงค์ที่ ๒ หลักธรรมที่มีความเกี่ยวข้องกับความสังเวชและเป็นไปเพื่อความหลุดพ้น แบ่งการพิจารณาเป็น ธรรมที่เกิดพร้อมกับความสังเวช ธรรมที่ทำให้เกิดความสังเวช และธรรมที่เป็นผลจากความสังเวช

-ธรรมะที่เกิดพร้อมกับความสังเวช คือ ญาณหรือปัญญากับความกลัวบาป หรือโศตตปปะ โศตตปปะเป็นความกลัวเกิดจากโทษของตนเองนี้ สอดคล้องกับที่พระสารีบุตรเถระกล่าวอธิบายในอรรถกถาสุตตนิทเทส อรรถกถาสุตตรเป็นเรื่องราวด้วยความกลัวเกิดจากโทษของตน มีความว่า (พระผู้มีพระภาคตรัสว่า) ความกลัวเกิดจากโทษของตน เธอทั้งหลายจงมองดูคนที่มั่งร้ายกัน เราจักกล่าวความสังเวชตามที่เคยสังเวชมาแล้ว^{๒๓}.

คำว่า โทษ ในคำว่า ความกลัวเกิดจากโทษของตน ได้แก่ กายทุจริต ๓ อย่างชื่อว่าโทษทางกาย วาจาทุจริต ๔ อย่าง ชื่อว่าโทษทางวาจา มโนทุจริต ๓ อย่างชื่อว่าโทษทางใจ ^{๒๔} “กิริยาที่เกรงกลัวต่อการประพฤติดุจริตอันเป็นสิ่งที่น่าเกรงกลัว กิริยาที่เกรงกลัวต่อการประกอบอกุศลบาปธรรมทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า โศตตปปะ”^{๒๕} ความสังเวชยังเป็นปัญญาโดยความสังเวชมี

^{๒๒} ที.ม.อ. (ไทย) ๓๘๕/๕๙๘

^{๒๓} ขุ.ม.อ. (ไทย) -/๑๗๐/๕๔๖.

^{๒๔} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๗๐/๔๘๐.

^{๒๕} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๓๑/๓๓๓.



องค์ธรรมคือมหากุศลจิต ๔ ดวง ปัญญาเจตสิก (มหากุศลจิตสัมปยุตด้วยญาณ. ๔)^{๒๖}เป็นผลให้เกิดความเพียรในการปฏิบัติธรรม

-ธรรมะที่ทำให้เกิดความสังเวช คือ โยนิโสมนสิการ หากไม่มีโยนิโสมนสิการความสังเวชที่เกิดขึ้นจะไม่เป็นไปเพื่อการบรรลุธรรม หลักธรรมว่าด้วยโยนิโสมนสิการเป็นการทำไว้ในใจโดยแยบคาย ถูกอุบาย ถูกวิธี โดยต้องเริ่มจากการมีสติ มีโยนิโสมนสิการอันเป็นฐานของปัญญา จึงเป็นหลักธรรมที่นำมาใช้ในการปฏิบัติให้เกิดปัญญาและเป็นหลักธรรมที่พึงกระทำอยู่เนืองเนืองเพื่อให้บรรลุผลสำเร็จ โดยอาศัยปรโตโมสะ ปัจจัยจากภายนอกช่วยเพื่อให้เกิดความสังเวช โดยความสังเวชช่วยจุดประกายให้เกิดการคิดแบบโยนิโสมนสิการ เรียกได้ว่า เป็นการคิดเปลี่ยนแปลงชีวิตโยนิโสมนสิการเข้ามาช่วยในการปรับเปลี่ยนทัศนคติ หรือมองโลกในเชิงบวก.

-ธรรมะที่เป็นผลจากความสังเวช

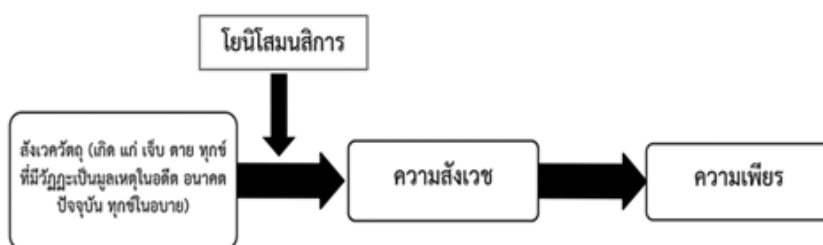
พระพุทธเจ้ากล่าวถึงความเพียรกับความสังเวชอันเป็นธรรม ๒ ประการ โดยได้ตรัสเนื้อความตอนหนึ่งในโสมนัสสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการย่อมอยู่อย่างมีความสุขโสมนัสมากในปัจจุบัน และย่อมเริ่มประกอบความเพียรโดยแยบคายเพื่อความสิ้นอาสวะ ธรรมสองประการอะไรบ้างคือ

๑. ความมีสังเวชธรรม ในฐานะที่ควรมีสังเวชธรรม

๒. ความเพียรโดยแยบคายแห่งบุคคลผู้มีสังเวชธรรม

ภิกษุทั้งหลาย ผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการ ย่อมอยู่อย่างมีความสุขโสมนัสมากในปัจจุบัน และย่อมเริ่มประกอบความเพียรโดยแยบคาย เพื่อความสิ้นอาสวะ^{๒๗}

แผนภาพข้างล่างนี้แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ของหลักธรรมที่ทำให้เกิดความสังเวช เมื่อได้โยนิโสมนสิการ หรือพิจารณาอย่างแยบคายแล้วทำให้เกิดความสังเวช เป็นตัวกระตุ้นให้เกิดความรู้สึกรังเกี้ยว ความสังเวชเป็นเหตุใกล้ให้เกิดความเพียรอันเป็นตัวขับเคลื่อนในการเปลี่ยนแปลงชีวิต อาทิ การปฏิบัติธรรม

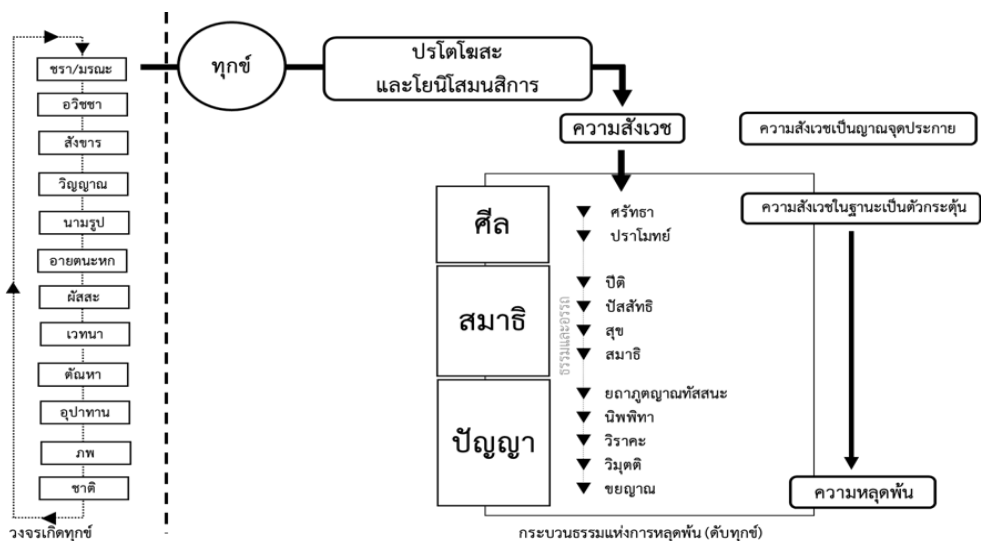


^{๒๖} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมะจริยา, มาติกาโชติกะ อัมมะสังคณี สรุปัตถนิสสยะ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, ๒๕๕๓), หน้า ๑๘๔.

^{๒๗} พุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๓๗/๓๘๓-๓๘๔.

วัตถุประสงค์ที่ ๓ วิเคราะห์ให้เห็นว่าความสังเวชในฐานะปัจจัยแห่งการเปลี่ยนแปลงชีวิตสู่ความหลุดพ้น ความสังเวชเป็นตัวเร่งปฏิกิริยาสำหรับการเปลี่ยนแปลงชีวิต ความสังเวชมีบทบาทเป็นตัวเร่งปฏิกิริยาสำหรับการเปลี่ยนแปลงชีวิตโดยกระตุ้นการตื่นรู้ในตัวบุคคล เกิดปัญญาตระหนักรู้โดยกระบวนการในการเปลี่ยนแปลงมาจาก (๑) การเห็น (๒) การฟัง การเสวนาธรรมกับสัตบุรุษ ได้เรียนรู้ จนเกิดความเข้าใจที่ถูกต้อง เกี่ยวกับความจริงของชีวิต เป็นการตื่นรู้ในระดับของความคิด ความเชื่อ มุมมอง และทัศนคติ (สุตมยปัญญา – ปัญญาจากการฟัง และ จินตมยปัญญา – ปัญญาจากการคิด) เมื่อบุคคลเผชิญหน้ากับความทุกข์ ชีวิตที่ไม่น่าพึงพอใจ ภายในวัฏจักรของสังสารวัฏ การตื่นขึ้นนี้นำไปสู่การเปลี่ยนพื้นฐานในมุมมองของบุคคลนั้น ทำให้เกิดความรู้สึกเร่งด่วนในการแสวงหาทางออกจากทุกข์และค้นหาเส้นทางสู่ความหลุดพ้น

เมื่อความสังเวชทำหน้าที่เป็นตัวจุดประกายการเปลี่ยนแปลงชีวิตสู่หนทางสู่ความหลุดพ้นแล้ว ความสังเวชจะยังคงทำหน้าที่เป็นตัวกระตุ้นในการปฏิบัติธรรมโดยความสังเวชที่เกิดจากการพิจารณาสังเวควัตถุจึงเป็นเครื่องมือปรับอินทรีย์ให้เกิดความสมดุลมากขึ้น ในการวิจัยครั้งนี้ได้นำกระบวนการที่ปรากฏในอุปนิสสูตรมาใช้เพื่อเชื่อมโยงวงจรเกิดทุกข์ไปสู่เส้นทางเพื่อไปสู่ความหลุดพ้น โดยเมื่อผู้ปฏิบัติธรรมรู้ว่ามีทุกข์ และมีศรัทธาในพระพุทธศาสนาที่จะปฏิบัติตามตามไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ในการวิจัยครั้งนี้ ได้นำความเชื่อมโยงระหว่างวงจรดับทุกข์กับเส้นทางสู่ความหลุดพ้น ด้วยการคิดอย่างแยกกายหรือโยนิโสมนสิการถึงทุกข์ที่เกิดขึ้นทำให้เกิดความสังเวช ประกอบด้วยศรัทธาในพระพุทธศาสนา จึงปฏิบัติธรรมเปลี่ยนแปลงชีวิตตนเองสู่ความหลุดพ้น ความสังเวชช่วยให้จิตเกิดความตั้งมั่น มีสมาธิ คือรักษาความมุ่งมั่นและความเพียรของผู้ปฏิบัติธรรม ชี้นำพวกเขาให้ผ่านความท้อแท้และอุปสรรคที่อาจพบในจิตภาวนาและปัญญภาวนา





แผนภาพที่แสดงไว้ข้างต้นชี้ให้เห็นวงจรแห่งการเกิดทุกข์ แล้วเมื่อโยคีได้เห็นทุกข์สัจจะ ได้พิจารณาอย่างแยกคายหรือโยนิโสมนสิการ ทำให้เกิดความสังเวช เป็นญาณที่จุดประกายทำให้ต้องการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตใหม่ หากมีความศรัทธาในพระพุทธศาสนาก็เริ่มตั้งความเพียรปฏิบัติธรรมตามลำดับ ไตรสิกขา ความสังเวชเป็นตัวกระตุ้นสภาวะจิตในจิตภาวนา จนเข้าสู่ปัญญาภาวนา การได้เห็นแจ้งตามความเป็นจริง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ทำให้เกิดความเบื่อหน่ายหรือนิพพิทาญาณ ซึ่งเป็นสังเวคญาณหรือความสังเวช เป็นวิปัสสนาญาณ เมื่อปฏิบัติธรรมให้มาก ปัญญาเกิดขึ้นมากจนสามารถหลุดพ้นจากกิเลส เกิดขยญาณ สู่ความหลุดพ้น

๕. อภิปรายผล

ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ ๑ ความสังเวชที่ปรากฏในเหตุการณ์มากมายในพระไตรปิฎกและอรรถกถา พบว่าความสังเวชมีลักษณะเป็นภาวะจิต มีปรากฏให้เห็นในหลายบริบท โดยมากความสังเวชที่เกิดขึ้นก็เป็นไปให้เกิดความเปลี่ยนแปลงเพราะความสังเวชเป็นอารมณ์ความรู้สึกที่เกิดขึ้นภายในกับบุคคลซึ่งเป็นปฏิริยาสนองตอบของบุคคล ดังนั้น ความสังเวชที่เกิดขึ้นจึงมีคุณสมบัติเฉพาะขึ้นอยู่กับประสบการณ์ ความตระหนักรู้ ความเข้าใจในธรรมของสิ่งต่างๆ นอกจากนั้นเหตุการณ์ต่างๆ บอกให้ทราบว่าความสังเวชเกิดเมื่อบุคคลได้เผชิญกับสถานการณ์วิกฤติและเป็นสถานการณ์ที่ยากลำบาก มักเรียกว่า “ความกลัว” และ “ปัญญา” ความสังเวชจะขึ้นอยู่กับแต่ละบุคคลด้วย

ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ ๒ ความสังเวชเกิดขึ้นไม่ได้หากไม่มีโยนิโสมนสิการและปรโตโฆสะ ในคัมภีร์ฯ แม้แต่พระพุทธเจ้าเมื่อครั้งเป็นเจ้าชายสิทธัตถะก็ต้องอาศัยธรรมทั้งสอง ความสังเวชควรทำให้เกิดขึ้นบ่อยๆตามหลักอภินิหารปัจเจกชน เพื่อให้ความสังเวชไม่ลดลง ความสังเวชเป็นไปเพื่อความเพียรในธรรม ความสังเวชเป็นตัวกระตุ้นความรู้สึกและความเพียรที่ตามมาเป็นตัวขับเคลื่อนให้การปฏิบัติธรรมก้าวหน้า

ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ ๓ ความสังเวชเกี่ยวข้องกับทุกข์สัจจะ ทุกข์ที่เกิดหากโยนิโสมนสิการได้จากการได้เห็น ได้ยิน จากความคิดทำให้เกิดความสังเวชเกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตคือความเชื่อ การมองโลก และที่สุดการปฏิบัติตน เมื่อมีความศรัทธาในพระพุทธศาสนา การปฏิบัติธรรมเกิดขึ้นเพื่อมุ่งหวังไปสู่การหลุดพ้น ความสังเวชเป็นตัวกระตุ้นให้เกิดความเพียรไม่ย่อท้อแก่เหล่าโยคี ดังนั้นกระบวนการปฏิบัติธรรมมีความสังเวชเป็นตัวจุดประกายและเป็นแรงกระตุ้นอยู่ตลอดเส้นทางและย่อมทำให้การเปลี่ยนแปลงจากทางโลกสู่ทางธรรมดำเนินไปเพื่อสู่จุดหมายแห่งความหลุดพ้น

๖. องค์ความรู้ใหม่

๑.ความสังเวชเป็นปัญญาและเป็นความกลัวต่อบาปเกิดขึ้นพร้อมกัน ความสังเวชนี้เรียกว่าญาณที่เห็นภัยในวัฏฏสงสาร

๒. ความสับสนที่เป็นไปเพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์ฯ ต้องมีโยนิโสมนสิการและปรโตโฆสะเป็นธรรมที่ก่อเกิดให้เกิดขึ้น และ แม้เมื่อความสับสนเกิดขึ้นแล้วยังขึ้นอยู่กับคนว่าจะทำ ความเพียรหรือไม่ เหตุการณ์อย่างเดียวกันไม่ได้ทำให้ความสับสนเกิดแก่ทุกคนเนื่องจากระดับ ปัญหาของแต่ละบุคคลไม่เหมือนกัน

๓. การมองเห็นทุกข์จะต้องประกอบด้วยศรัทธาในพระพุทธศาสนาจึงเปลี่ยนแปลง ชีวิตเพื่อให้หลุดจากวงจรทุกข์สู่หนทางความหลุดพ้น ความสับสนเป็นปัจจัยแห่งจุดประกายให้ เกิดการเปลี่ยนแปลงชีวิต หากมีศรัทธาก็จะพัฒนาตนเอง โดยศีลภาวนา จิตภาวนาและปัญญา ภาวนา ความสับสนยังเป็นตัวกระตุ้นให้จิตใจมีสมาธิความร่าเริง เบิกบาน ผ่องใส ซึ่งเป็นลักษณะแห่ง จิตใจที่เจริญงอกงามเหมาะแก่การปฏิบัติธรรม

๗. สรุป

ความสับสนที่เป็นไปเพื่อความหลุดพ้นในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทนั้นเป็นญาณ (ปัญญา) ที่เกิดร่วมกับความเกรงกลัวต่อบาป (โศตตปปะ) เป็นความรู้สึกแห่งความเร่งด่วน เป็น แรงกระตุ้นให้เกิดความเพียรอันเป็นแรงขับเคลื่อนให้ชีวิตเกิดการเปลี่ยนแปลงชีวิต หรือ สภาวะที่ เกิดการเปลี่ยนแปลงการมองโลกมองชีวิต หรือโลกทัศน์ของมนุษย์ แล้วทำให้วิถีชีวิตเปลี่ยนแปลง ไปจากเดิมดำเนินไปอย่างมีลำดับ ความสับสนและศรัทธาในพุทธศาสนานำไปสู่ศีลภาวนา จิต ภาวนาและปัญญาภาวนา

๘. ข้อเสนอแนะ

ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

๑. ข้อเสนอแนะจากการวิจัย การนำทางและการสอนธรรมะ (Dhamma Guidance and Teaching) : ครู ผู้นำทางจิตวิญญาณ และพี่เลี้ยงสามารถรวมผลการวิจัยนี้เข้ากับการ แนะนำและคำสอนธรรมะโดยสามารถเน้นการปลูกฝังความสับสนในหมู่ผู้ปฏิบัติงาน ให้คำแนะนำ เกี่ยวกับการปฏิบัติ หลักการ และกรอบความคิดที่สนับสนุนการเปลี่ยนแปลงชีวิตให้พ้นจากความ ทุกข์หรือแม้แต่ช่วยนำไปสู่ความหลุดพ้น สิ่งนี้สามารถส่งเสริมความเข้าใจที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นและการ ประยุกต์ใช้กับเรื่องความสับสน ในการเดินทางแสวงหาความสงบจากการปฏิบัติธรรมของแต่ละ บุคคล

๒. ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป เช่นกรณีศึกษา (Experiential Studies) : วิจัยกรณีศึกษาเชิงลึกของบุคคลที่มีประสบการณ์การเปลี่ยนแปลงชีวิตที่สำคัญผ่านการฝึกฝนใน การเจริญภาวนาโดยที่เกี่ยวข้อกับความสับสนในคัมภีร์พุทธศาสนาหรือแม้แต่ในชีวิตปัจจุบัน และการศึกษาเปรียบเทียบ (Comparative Analysis) : เปรียบเทียบบทบาทของความสับสนใน นิกายย่อยต่างๆ ของพุทธศาสนาเถรวาท เช่น พระป่าในประเทศไทย วิปัสสนาในพม่า หรือเถร วาทศรีลังกา ตลอดจนนิกายอื่นของพุทธศาสนา และศาสนาอื่นอาทิ ศาสนาเซน (Jainism) ศาสนาฮินดู (Hinduism) เป็นต้น



บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. **มิลินทปัญหา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศิลปาบรรณาคาร. ๒๕๔๙.
- บุญสืบ อินสาร. **พจนานุกรมบาลี-ไทย ธรรมบทภาค ๑-๔**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน) , ๒๕๕๕.
- พระคันธสารภิกขุ. **อภิธัมมัตถสังคหะ และ ปรมัตถทีปนี**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖.
- พระราชวรมณี (ประยุทธ์ ปยุตโต). **การปฏิบัติธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: จรูญการพิมพ์, ๒๕๓๐.
- พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมะจริยา. **มาติกาโชติกะ ธัมมสังคณี สรุปัตถนิสสยะ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, ๒๕๕๓.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓, ๒๕๕๖, ๒๕๕๗, ๒๕๕๙, ๒๕๖๐.
- ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์ จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๖.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต). “ความเป็นกัลยาณมิตรของหลวงปู่ชา”. จาก **ธรรมกถา ปาฐกถา แก่ คณะผู้เข้าร่วมงานพระราชทานเพลิงศพพระโพธิญาณเถร (ชา สุภทฺโท) ณ วัดหนองป่าพง อ.วารินชำราบ จ.อุบลราชธานี เมื่อ ๑๖ มกราคม ๒๕๓๖**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. นครปฐม: วัดญาณเวศกวัน, ๒๕๖๒.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต). **จาริกบุญ-จาริกธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๕๒. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๖๒.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๗. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธรูปศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๙.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต). **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๕๕. ประเทศจีน : โรงพิมพ์ในประเทศจีน, ๒๕๖๔.
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส. **ปฐมสมโพธิกถา (ฉบับเฉลิมพระเกียรติ ๘๔ พรรษาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช)**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๕๒.



ส.ศิริรักษ์, ความเข้าใจในเรื่องพระเจ้าอโศกและอโศกกวาน. พิมพ์ครั้งที่ ๔. (กรุงเทพมหานคร: เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๕๒)

Mingun Tipitakadara Sayadaw. **The Great Cronicles of Buddhas**. Vol 1 part 1. Yangon: Ti Ni Publishing Centre, 1991.

